

20. Granhammarskyrkan, Vintrosa sn. Nu i Örebro läns museum.

Pl. 9.

Litteratur: B. Waldén, Skrivelser till Riksantikvarien den ¹⁹/₁₁ 1934, ²⁵/₁₀ 1937, ¹³/₁₀ och ¹⁵/₁₂ 1953; E. Lundberg, Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden I (1940), s. 380; Sveriges kyrkor, Närke, bd I, h. 2, Örebro härad (1949), s. 242 f., Kyrkor i Närke. Tillägg till bd I (1972), s. 872 f.; S. B. F. Jansson, Runinskrifterna i Närke (i: Från bergslag och bondebygd 1952), s. 39, Undersökningsrapport till Riksantikvarieämbetet den ³/₅ 1955 (ATA), Gravhällen från »Granhammarskyrkan» i Vintrosa (i: Från bergslag och bondebygd 1955), s. 5 f.; Nerikes Allehanda den ⁹/₁₀ 1953 och ²¹/₅ 1954.

Äldre avbildningar: Waldén, foton 1934 (ATA; foto av stenen, liggande i korgolvet, återgivet i Sveriges kyrkor); Å. Ahlstrand, foto (i Jansson a. a. 1955); Specialfoto AB (Örebro), foto (återgivet i Kyrkor i Närke, 1972, s. 874).

En runristad gravhäll påträffades hösten 1934 vid den s. k. Granhammarskyrkan i Vintrosa sn. Den lilla kyrkan, som har uppfattats som ett »gårdskapell», hade sannolikt kommit ur bruk redan vid början av 1300-talet. Enligt Emil Ekhoﬀ och Erik Lundberg är Granhammarskyrkan en av Närkes äldsta kyrkor;¹ se *Kyrkor i Närke* (1972), s. 873 f. Småkyrkor påminnande om Granhammarskyrkan har funnits i Mosjö (»Kullkyrkan»), i Kräcklinge (»Kapellet») och i Kumla (»Hörstakapellet»).

Gravhällen från Granhammarskyrkan fördes år 1953 till Örebro läns museum, där den har inv.n:r 20879.

Nä 20 upptäcktes av lantbrukaren Martin Palm, Granhammar. Vid mitt besök på Granhammar våren 1955 lämnade mig Palm följande upplysningar om fyndomständigheterna: Under plöjningar i åkern SV om den plats, där grundmurarna till Granhammarskyrkan har påträffats, brukade plogen på ett ställe skrapa emot en under jorden dold sten. Hösten 1934 bestämde sig Palm för att avlägsna stenen ur åkern. Då han genom grävning frilade stenen, påträffade han »en massa människoben». När stenen hade frilagts, upptäckte Palm, att den brustit i tre delar och att alla tre delarna bar spår av ristning på den uppåt liggande sidan. Han flyttade stenen från fyndplatsen och placerade dess tre delar innanför kyrkans grundmurar, »i koret». Fyndplatsen ligger omkring 15 m SV om kyrkans S grundmur.

På den sekundära platsen inom Granhammarskyrkans grundmurar, alltså på den plats där Palm hade placerat stenens tre delar, »upptäcktes» Nä 20 den ²/₁₂ 1934 i samband med förberedelserna för konserveringen av murlämningarna. På grund av obekantskap med fyndomständigheterna kom man att dra vissa slutsatser om Nä 20, som måste betecknas som osäkra (se vidare nedan).

I en rapport till Riksantikvarien år 1934 skriver Bertil Waldén: »Den 2 ds besökte undertecknad Granhammar i Vintrosa s:n och besiktigade därvid lämningarna av den kyrkobyggnad, som finnes beskriven av E. Ekhoﬀ i Månadsbladet 1888, s. 164 ff. ... Vid besiktningen gjordes en iakttagelse, vilken, så vitt jag kunnat finna, förbigått Ekhoﬀ. En numera i tre delar kluven, långsmal sandstenshäll (se foto) uppvisade längs med översidans kanter en visserligen nätt och jämt skönjbar runristning. Stenens format och tillhuggning gav vid handen, att den icke varit en rest runsten utan troligen locket eller ena långsidohällen till en

¹ I ruinen påträffades granitskålen till en dopfunt, ett likarmat, »grovt tillhugget kors av kalksten» (*Sveriges kyrkor*, 1949, s. 242) och en mycket intressant, ornerad sandstenskolonn. Om den sistnämnda, vilkens funktion hittills har varit oklar, skriver Aron Andersson (i *Fornvännen* 1973, s. 9 f.): »Märkligt nog har ett av de ålderdomligaste och säkraste tecknen till engelskt konstinflytande i den helige Eskils biskopsdöme alldeles tappats bort i den hittills förda diskussionen: en sandstenskolonn, funnen vid kyrkoruinen vid Granhammar i Vintrosa socken i Närke ... Kolonnen har närmast fyrsidig genomskärning med rundade hörn och orneras av ett brett flätband i relief. Den smalnande toppen markeras av breda, bladliknande tungor i låg relief. Det är den klassiska formen för engelska stenkors, som vi finner dem i hundratal i norra England, i gränsbygderna mellan en äldre kristen civilisation och de av vikingarna ockuperade områdena. Liksom de flesta engelska motsvarigheterna har också Granhammarstenen förlorat sitt krön, ett hjulkors eller ett likarmat kors med fria ändar. Stenens plana baksida visar, att den varit rest vid kyrkan, antagligen vid dess södra vägg. De engelska kors som i utförande står Granhammarkorset närmast ... dateras till tiden från 900-talets mitt till 1000-talets mitt. Men givetvis har monumenten bevarat sin aktualitet som förebilder ännu länge efter sin tillkomsttid. Granhammarkorset kunde vara rest av en engelsk immigrant, medan ännu Eskil verkade Nordanskog.»

Fig. 51. Nä 20. Vintrosa sn, Granhammarskyrkan.
Foto B. Waldén 1934.

gravkista av Eskilstunamonumentets typ ... Av allra största vikt synes mig vara ett tillvaratagande — vilket bör ske utan vidare dröjsmål — av den runristade hällen, som löper stor risk att ytterligare splittras och vittra. Så fort Riksantikvariens medgivande erhållits, kan den föras under tak. Örebro läns museum omhändertager den gärna. Då jag förmodar, att de i Ekhofts uppsats omnämnda arkitekturfragmenten, dopfundscuppan m. m., införlivats med Statens Historiska Museums samlingar, kan emellertid ifrågasättas, om ej samtliga fynd från Granhammar böra förvaras på en och samma plats ... Denna fråga kan ju senare bli föremål för övervägande; det aktuella är f. n. att stenen räddas undan fortsatt förstörelse.»

Ett par år senare (²⁵/₁₀ 1937) meddelar Waldén, att han har besiktigt den »med anlitande av värnpliktiga civilarbetare iordningställda kapellruinen vid Granhammar ... Undertecknad har anmodat ägaren av Granhammar, lantbrukaren Martin Palm, att ombesörja att den i kapellets kor liggande, i tre delar spräckta hällen, som troligen härrör från en tidig kristen gravkista, övertäckes med tjärpapp m. m. till skydd över vintern. Det torde kunna ifrågasättas om icke denna häll, som bär spår av runristning, lämpligen bör införas till läns museet för beredande av ett mera varaktigt skydd.» Icke heller vid detta tillfälle flyttades emellertid gravhällen.

Den första tryckta uppgiften om Nä 20 finner man i Erik Lundbergs stora arbete *Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden* (1940). Lundberg skriver: »I Närke synas de *äldsta* kyrkorna av sten så gott som alla ha anslutit sig till den västgötska landskyrkotypen med kort långhus och rakt avslutat kor ... Man har t. o. m. i ett fall, vid Granhammar i Vintrosa socken, anträffat en demolerad, i källorna fullständigt okänd liten gårdskyrka av västgötskt snitt, i vilken en gravsten, tydligen anläggarens, också återfanns.»

I *Sveriges kyrkor* (1949), ifrågavarande häfte författat av Erik Lundberg och Bertil Waldén, nämns Nä 20 i samband med beskrivningen av Granhammarskyrkan (a. a. s. 242): »På det s. k. 'Kyrkberget', en kulle vid Östra Granhammar c. 2 km s.v. om sockenkyrkan finnas lämningar efter en äldre, till sina dimensioner helt oansenlig kyrkobyggnad ... Förutom murresterna ha vid grävningar påträffats en runristad gravhäll ..., en dopfuntscuppa, en kolonn med i relief hugget flätverksornament samt ett grovt tillhugget kors av kalksten ... Kyrkans ringa storlek och ålderdomliga planform samt lösfynden ge vid handen, att det här är frågan om en av Närkes allra äldsta kyrkliga byggnader, måhända ett minnesmärke från den första kristningstiden, 1000-ts s. d. eller 1100-ts b. Trol. har kyrkan ej varit avsedd att tjäna som sockenkyrka. Det förefaller antagligt, att den varit ett gårdskapell, måhända uppförd av den kristnade sockenbo, vars runristade gravsten bevarats i kyrkans golv.» Fig. 199 (a. a. s. 243) har underskriften: »Runristad gravhäll i golvet till 'Granhammarskyrkan'.»

Som ovan har framhållits har hällen emellertid ursprungligen icke haft sin plats »i kyrkans golv».

varför det knappast är troligt, att krysset är ristat. Eljest skulle ett skiljetecken på denna plats kunna förklara det onormalt stora avståndet mellan den skadade runan 30 och runan 31 **a**. 31 **a** har ensidig bistav. I 34 **p** utgår bistaven från huvudstavens ändpunkter. Samma form har inskriftens andra **p**-runa (46 **p**). 35 **r** är skadat i toppen. Efter denna runa finns mitt i runbandet en djup, lodrät, streckliknande urgröpning. 37 **i** har något nedanför stavens mitt en liten, rundad fördjupning, som möjligen kan vara huggen. Mellan 41 **u** och 42 **u** har en runa gått spårlöst förlorad i brottet mellan hällens huvudända och mellanstycke. I 44 **g** och 47 **g** finns mellan huvudstav och bistav en grund liten fördjupning. I 47 **g** sitter »punkten» lågt. 48 **æ** har dubbelsidig bistav; högra delen av bistaven är skadad genom vittring. 49 **t** är jämförelsevis säkert. 50 **i** har förlorat sin nedre hälft i brottsprickan. I 51 **a** är övre delen av huvudstaven grundare än den nedre delen. 52 **n** torde ha ensidig bistav. 53 **t** står på ett ojämnt ställe; runan är grund. Av 54 återstår endast en svag huvudstav. Ovanför dennas mitt finns en snett upp åt höger riktad skåra. Mellan runan 54 och 55 **s** är avståndet 10 cm. Här har en runa förlorats. 56 **a** förefaller att ha ensidig bistav. I 57 **l** är bistaven ojämn och något otydlig. Efter 57 **l** finns numera endast ett otydligt spår av en runa (58). Avståndet till denna är 11 cm. På detta parti av ristningen, där de närmast föregående runorna står något trängre än normalt, har det funnits plats för två runor. Strax efter detta runspår är hällen avslagen.

Det är mycket beklagligt, att gravhällen från Granhammar befinner sig i så dåligt skick, att inskriften numera har blivit till stora delar oläslig. Vad man kan läsa inskränker sig i stort sett till »... lät göra stenen över», följt av ett kort namn, som troligen har börjat med runorna **sif**, vidare uppgiften om vem som ristade runorna samt delar av en avslutande bön för den döde.

Vad först namnet på den som legat under hällen angår, kan det ha varit mansnamnet *Sefi* eller kvinnonamnet *Sefa*. Det förra är känt från två västgötska runstenar (Vg 136 och 193), det senare från två sörmländska (Sö 14 och 96). Under medeltiden har emellertid dessa namn tydligen varit sällsynta. Kvinno-namnet är överhuvudtaget ej belagt, och på mansnamnet finns endast följande belägg i Vitterhetsakademiens Personnamnsarkiv: *Sewi* år 1296, *Nils Seffueson* år 1569, *Seue*, *Knut Seuason*, *Suen Seuason* år 1571.

Icke heller ristarens namn, som också står i huvudändan, kan fastställas med någon större grad av säkerhet. Runföljden **auipr** kan återge ett i runinskrifterna eljest icke belagt mansnamn *Avidr*. Under medeltiden är däremot ett mansnamn *Avidh* styrkt (se *Sveriges medeltida personnamn* h. 2, 1973, sp. 204 f.). Också en annan tolkningsmöjlighet förtjänar möjligen att nämnas. Om man räknar med att det omedelbart före **auipr** har stått **ifir sifa** eller **ifir sifu**, finns på det skadade partiet mellan den osäkra slutrunan i **sif**- och första runan i **auipr** plats för en runa. Man skulle då kunna gissa, att här har stått en **t**-runa. Ristarens namn skulle i så fall ha varit *David (tauipr)*, ett till Norden relativt tidigt kommet bibliskt namn. Det är, som namn på en stenslätt, känt från U 220; namnet blir emellertid först senare under medeltiden vanligt.

I övrigt kan man konstatera, att inskriftens fördärvade början måste ha innehållit ett personnamn. På detta omkring 90 cm långa stycke av runbandet har plats funnits för ett 20-tal runor. Men runspåren ger ingen möjlighet till säker rekonstruktion av inskriftsingen.

Inskriftens avslutande parti, runföljden 44–57, har utan tvivel innehållit en bön, en from önskan, för den som hade lagts under gravhällen. Runföljden torde kunna tolkas *Guð gæti and [hans ok] sal* »Gud tage vård om hans ande och själ». 47–50 **gæti** är pres. konj. av (fsv.), fvn., isl. *gæta* 'taga vård om, beskydda, bevaka'. Ursprungligen styrde verbet genitiv: *guð gæti min, gæti vár; gæta lands* osv.

I flera nordiska runinskrifter finns motsvarigheter till Granhammarshällens uttryckssätt. På en uppländsk runsten från 1000-talet (U 478) anropas ärkeängelen Mikael att taga vård om den dödes ande: **mihel : kati : at : hans**. En dansk gravstensinskrift från senare delen av 1100-talet (DR 111) avslutas med orden **niklaos : gæti** 'S:t Nikolaus beskydde (själen)'. **pætær : gæd min** 'S:t Peter bevare mig' (DR 306). I norska medeltida runinskrifter förekommer verbet *gæta* flerstädes i liknande sammanhang: **guþ gætíe þína** 'Gud bevare dig' (*NIyR* 128 Sylling); **kiæte guþ þes er...** 'Gud bevare honom som ...' (534 Mære); **kuþ kæti þin ærlingr sîkmuntarson nu ok iafnan** 'Gud bevare dig, Erling Sigmundsson,

nu och alltid' (494 Nidaros domkyrka); ...**guþ gæte hans ok in hælka mar** 'Gud bevare honom och den heliga jungfrun' (368 Borgund); **gæte þin klemetr ok aller hælger menn** (554 Hedal). På ett kors från Herjolfsnes (Grönland) finns den fromma bönen *Guð allmáttigr gæ(ti) Guðleifar vel* (Finnur Jónsson, »Interpretation of the runic inscriptions from Herjolfsnes» (i: *Meddelelser om Grønland*, bd 67 (1924), s. 277). Magnus Olsen framhåller (i *NIyR* 5, 1960, s. 57), att *gæti* är »inderligere og mere levende enn *hjalpi*». På ett annat ställe (a. a. s. 114) påpekar han, att detta »har sin grunn i den utpreget durative betydning som verbet *gæta* ('gjæte, vakte') har; det forutsetter 'hyrden', den aldri sviktende, omtenksomme hjelper».

En närmare datering av Nä 20 är under nuvarande förhållanden vanskelig. I *Sveriges kyrkor* (Närke bd 1, h. 2, s. 242) förmodas »Granhammarskyrkan» vara anlagd under 1000-talets senare del eller under 1100-talets början. Dateringen grundar sig på den lilla kyrkans ålderdomliga planform och på lösfynden. Eftersom den runristade gravhällen, i verket *Sveriges kyrkor* liksom i Erik Lundbergs arbete *Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden* (1940), antages vara lagd över kyrkans »anläggare», skulle det betyda, att Nä 20 hade tillkommit senast under 1100-talets förra del. Uppfattningen att hällen ursprungligen har legat i kyrkans golv är emellertid felaktig (se ovan s. 67 och 68 f.).

Gravhällens form med rundad huvudända är ålderdomlig och sällsynt. Likartade gravhällsformer förekommer emellertid på västgötskt område. Att gravhällen har tillkommit mot slutet av 1100-talet förefaller troligt (Monica Rydbeck).

Nä 20 tillhör onekligen, trots de svåra skadorna, landskapets intressantare runinskrifter. Det är den enda som lämnar uppgift om ristarens namn.